

עלייה והתיישבות

לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה*

אמיר בן פורת

מה יש לה להגיד?
מה יש לה להגיד?
היא סתם מחפשת דרכים לסבל
ולהגיד מלה רעה.
היא לא אחת מאתנו,
היא לא רואה את כל הטוב והיפה שבחיים.
היא לא רואה אותנו כמו שאנחנו.

דליה רביקוביץ, 'אסוציאציות',
אמא עם ילד, תל-אביב 1992

מבוא ומסגרת פרשנית

על-פי הכותבים המייצגים את הזרם המרכזי בהיסטוריוגרפיה של הציונות, דברי הימים של הציונות בארץ-ישראל הם סיפורה של האידיאולוגיה המנצחת. ההיסטוריה הכתובה של תנועה זו אינה רק מתארת אלא גם מסבירה, מצדיקה ומפארת; מכל הגורמים שניתן לייחס להם השפעה על הצלחת הציונות – זו הנמדדת בהקמת מדינה ליהודים בארץ-ישראל – נבחר הגורם האידיאולוגי כגורם שמשקלו ותרומתו מאפילים על כל השאר. על-פי תפיסה זו, האידיאולוגיה היא שאפשרה את הפריצה לפלשתינה בשנות השמונים של המאה הקודמת, והיא שאחראית יותר מכל להצלחת המנצחים. במלים אחרות, הציונות 'בחרה' את עצמה כדי להסביר את הצלחתה. לא מעט היסטוריונים, סופרים ומדעני החברה נשבו בקסם ההסבר ה'אוטרכי' הזה, שהרי בהסבר כזה מעורבת גם הצדקת מהותו,¹ אך יש בו שני דברים שמעוררים חשד לגבי

* הרבה תודה לאיריס פרוש, שסייעה לי להבין ולערוך.

1. את העקבות הברורים של ספרות 'הזרם המרכזי' ניתן למצוא בשני מקומות: האחד, במחקר היסטורי, כמו למשל: י" גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985; הנ"ל, אחדות-העבודה 1919-1930, תל-אביב 1973; י" פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל-אביב 1989; אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, ורבים אחרים, שמחמת קוצר היריעה לא ניתן לפרט אותם כאן. המקום השני הוא ספרים שנועדו לשמש מעין טקסטים קאנוניים

תוקפו: האחד, הענקת משקל מכריע להיבט האידיאולוגי ביחס לכל היבט אחר; והשני, זה איננו 'הסבר' במובן המקובל במדעי החברה אלא הצדקת המטרות והאמצעים של הרעיון המוסבר. כלומר: ההיסטוריה של הזרם המרכזי - וכאן יש להוסיף, גם הסוציולוגיה שלו - אינה אלא אידיאולוגיה מסוימת מאוד בעצמה. במאמר זה אני מציע פרשנות חליפית למעשה הציוני, ובעיקר לאירוע הפריצה שלו לפלשתינה (הכוונה לעצם הכניסה וההתיישבות בפלשתינה), פרשנות הנסמכת על פרספקטיבה אשר לצורך העניין אכנה אותה 'תיאוריית 'תחום ההזדמנויות' (realm of opportunities).² כדי להציג באופן ממצה ומהימן את הפרספקטיבה הזו נאמר כך: כל מצב היסטורי-חברתי מאופיין ומוגבל בתנאים מבניים מסוימים, המהווים את 'תחום ההזדמנויות' או את טווח האופציות האפשריות, העומדות לפני כל מי (יחיד או קולקטיב) שיש לו עניין לפעול או שכבר פועל בסיטואציה המסוימת. הסבר מצבים היסטוריים-חברתיים מחייב הכרת התנאים המאפיינים הכלליים האלו, ובה בעת את הכרת הייחוד שיש בכל מצב או אירוע נתון. ואם כך, אזי השאלה המחקרית היא קודם כל שאלת האופציות האפשריות. בהשאלה ממקור אחר ובשינוי מה של הנוסח, ניתן לומר כי 'אנשים עושים היסטוריה', אבל מימוש רצונם מותנה באופציות שמאפשר מצבם בסיטואציה נתונה.³ מנקודת מוצא זו, ובסיועם של עוד

ולימודיים, כאן נמצא את: ד' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל-אביב 1963; י' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, תל-אביב תשל"ו. וישנם גם ספרי הלימוד השונים לתולדות ארץ-ישראל ו/או הציונות, המיועדים לתלמידי בתי הספר התיכוניים, ורעיון הגשמת האידיאולוגיה הציונית מאפיל אצלם על כל גורם אחר שניתן לייחס לו משקל מכריע באקספלנאנס של ההגירה-ההתיישבות ובינוי המדינה. גם בספרות הסוציולוגית שנכתבה בישראל ניכרת מגמה המבארת את 'הפריצה הציונית' ואת בניית המדינה כתהליך מורכב אמנם, של יישום האידיאולוגיה הציונית. ראה: ש"ג איינשטדט, החברה הישראלית, ירושלים 1973; מ' ליסק וד' הורוביץ, מישוב למדינה, תל-אביב 1990. יש אחרים שאינם רואים בהתיישבות ובהקמת מדינה את יישומו הבלעדי של הפרויקט האידיאולוגי הציוני, אלא מוסיפים להסבר גורמים נוספים - כולל האפקט שהיה לאוכלוסיה הערבית וליחסים שנקמו בינה לבין העולים היהודים. ראה: B. Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley 1983. באותו כיוון ביקורתית-משהו של הזרם המרכזי ראה גם: ש' אלמוג, 'ריבוי-פנים בתולדות הציונות והיישוב', בתוך: מ' צימרמן, מ' שטרן וי' שלמון, עיונים בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 191-208. כל אלה הם רק מקצת מן החיבורים שנכתבו בעניין זה.

2. A. Przeworski, *Capitalism and Democracy*, Cambridge 1985; J. Elster, *Nuts and Bolts*, Cambridge 1991. גישה כזו מקובלת גם על האסכולה הניאו-מרקסיסטית המתנת את התפיסה האורתודוקסית אודות היחסים בין התשתית הכלכלית לבניין-העל (פוליטיקה, אידיאולוגיה וכו'), ומניחה כי לזה האחרון יש תפקיד אמיתי ומשמעותי בקביעת המבנה החברתי ומורכבותו, כולל השפעה על התשתית הכלכלית. ראה: E.D. Wright, *Classes*, London 1985

3. מה שנרמז כאן, לפי אמרה ידועה של קרל מרקס, הוא שהתבניות ההיסטוריות הן שבאות קודם. כלומר, כאשר מבקשים להבין אירוע היסטורי יש לחשוב קודם כל על המצב או על המבנה ההיסטורי-חברתי (לאופן הייצור החברתי). מכאן שמנהיגות בוחרת מתוך מצבים והיא 'עושה היסטוריה' רק במידה שהיא נבונה דיה כדי לזהות אופציות בנות מימוש.

מספר מושגים, אני מציע פרשנות חליפית לזו שעיקריה יוצגו בקצרה להלן. לתיאוריה של 'תחום ההודמנויות' יש, להערכתי, שלושה יתרונות ברורים: ראשית, מערך המושגים שלה מתאר את היחסים בין אידיאולוגיה ואינסטנציות אחרות באופן המאפשר לאמוד ולהעריך את המשקל המתאים של האידיאולוגיה ביחסה לגורמים אחרים. כך ניתן לעשות גם לגבי כל אחת משאר האינסטנציות היותר חשובות בכל מבנה חברתי: כלכלה, פוליטיקה ותרבות. שנית, היא מאפשרת, ואפילו מחייבת, התייחסות אל קונטקסט רחב יותר מזה של המקרה הנדון עצמו. שלישית, ההסבר והפרשנות הנשענים על הפרספקטיבה הזו אינם זקוקים לסיוע של תודעת המשתתפים. זו אינה נמחקת מן ה'טקסט' ההיסטורי-חברתי, אולם מבחינת ההסבר המבוקש אין לנו (כמעט) צורך בתחושות, במחשבות ובהגיגים של מי שהשתתפו באירוע הנדון, בין אם מדובר בתודעת הפרטים המשתתפים בו ובין אם מדובר, ברמת הסבר מסובכת יותר, בתודעתם הקולקטיבית.

הסיפור ההיסטורי המקובל

בכל ניסיון להציג בקצרה את ההיסטוריה של ראשית הציונות בפלשתינה - את התקופה שבין 1882 ועד לראשית מלחמת העולם הראשונה - יש סיכון לא מבוטל. אף על פי כן, נראה כי סיפור המעשה של מה שייקרא כאן 'הפריצה הציונית לפלשתינה', שהיא ראשית ה'ראשית' של ההתיישבות, חוזר על עצמו פחות או יותר על-פי אותם פרמטרים⁴: בתחילת שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, פלשתינה היתה מחולקת לשלוש אֶפְרָכוֹת, שכל אחת מהן היתה חלק מן הממלכה העות'מאנית. בגבולות כל פלשתינה דאז נמצאו כשבע-מאות אלף תושבים, בעיקר פלאחים. הקהילה היהודית מנתה כחמישים אלף נפש. האינ-אונות של הממלכה העות'מאנית - 'השער העליון' - כבר היתה לעובדה, והחוסים שחיברו את חלקיה השונים כבר החלו להיפרם. מסיבות כלכליות, שנעשה בהן ניצול פוליטי מובהק, איבדה הממלכה העות'מאנית מכוחה בטריטוריה שלה לטובת מעצמות אירופה, ובעיקר נחלש כושר הפיקוח שלה בפריפריות, למשל בפלשתינה.⁵ בתקופה זו היגרו-עלו לפלשתינה כמה קבוצות מאורגנות של עולים, שבין הבולטות בהן היתה זו של הביל"ויים, וכן הגיעו גם משפחות ויחידים שלא היו מאורגנים בזמן עלייתם בארגון כלשהו. אלה הראשונים הביאו עמם מעט הון עצמי, והקימו בעזרתו כמה מושבות חקלאיות; האחרונים,

4. את תיאור הדברים של אותה תקופה אני מבסס על מקורות שונים, חלקם צוינו בהערה הראשונה. בחרתי באותם פרמטרים שמסקפים את הדברים המרכזיים אז. מקור נוסף: מ' אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, ירושלים 1981.

5. על התפוררות השלטון בממלכה עות'מאנית ראה: C. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia, NJ 1982; P. Sevek, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913*, Cambridge 1987. על הקפיטולציות ראה: י' פרידמן, 'משטר הקאפיטולציות ויחסה של תורכיה לעלייה ולהתיישבות 1856-1897', קתדרה, 28 (1983), עמ' 47-62.

לעומתם, עלו ללא הון, ונאלצו לשמש פועלים שכירים באותן מושבות. מה שיחד את העולים המאורגנים - כך מסופר במקורות - היה בעיקר הנחישות האידיאולוגית שלהם, שגיבושה החל כבר בארצות מוצאם ושהוכחה, על-פי המספרים, במעשה הציוני שלהם, כלומר, בהקמת מושבות של איכרים יהודים בפלשתינה. הצורך, שהיה לעתים נואש, בתמיכה של ארגונים ציוניים בתפוצה ובעיקר בתמיכה הלא-ציונית של הברון רוטשילד, אינו ממעייט, על-פי הגרסה המקוצרת המוצגת כאן, מכוחה של האידיאולוגיה הציונית. היא שחוללה גל של עלייה,⁶ היא האחראית להקמת מושבות האיכרים, וגם לכך שבעתות משבר בתקופת העלייה הראשונה 'היישוב היהודי החדש' לא התמוטט לחלוטין. לכאורה, הראיות נוטות לתמוך בהשקפה שלאידיאולוגיה הציונית היה משקל מכריע בתנאים של או. בתוך זמן קצר של קצת יותר מעשרים שנה - הוא, על-פי הפריודיקה של ההיסטוריוגרפיה הציונית, משך תקופת העלייה הראשונה - נמנו בפלשתינה כ-25 יישובים, ובהם למעלה מ-5,000 נפש. היישוב היהודי כולו גדל בכשלושים אלף נפש. בדיעבד מסתבר שהצלחת העלייה הראשונה היתה למרות התנאים הקשים בקליטת העולים בפלשתינה: אמצעי המימון להתיישבות חסרו, השלטונות באפרכיות השונות ובמרכזו בקושטא הקשו על רכישת אדמות ועל קבלת אישורים להשתקע בארץ, הכישורים המקצועיים של העולים דאו היו דלים למדי, והאוכלוסיה המקומית הערבית בפלשתינה הזעיפה פנים ואפילו, על-פי התיאורים, גילתה כבר אז התנגדות פוליטית.

כמעט כל ההיסטוריונים העוסקים בנושא זה מציינים כי את ההתיישבות החקלאית בפלשתינה בפורמט של יישוב עצמאי - מחוץ לחומות - לא המציאו מתיישבי העלייה הראשונה; אחדים, ולמרבה הפרדוקס דווקא מן הציונים שבהם רואים את ההתיישבות כמעין רצף שראשיתו עוד בעליות קודמות, ובכך מבטלים בעצם חלק מייחודה של הציונות. בדרך-כלל כתיבת היסטוריה ציונית בידי היסטוריונים או סוציולוגים ציונים, או בידי ציונים אחרים מדגישה כי מה שיחד - ועדיין מייחד - את עולי העלייה הראשונה ואת הבאים אחריהם הוא היות ההתיישבות במושבות יהודיות מעשה פוליטי-לאומי מובהק, גם אם העולים של אז הצניעו אותו. לא העניין הכלכלי לבדו ולא הפרודוקטיביזציה של העם היהודי לבדה הם שהניעו את הקמת הצורה המסוימת

6. על אידיאולוגיה והמשמעות שלה ביחס להתנהגות אנשים ראה למשל: D. Ashley, 'Historical Materialism and Ideological Practice: How Do Ideologies Dominate People?', *Current Perspectives in Social Theory*, 5 (1-2), 1984
והגירה ראה: A. Ben-Porat, 'Formation of the Working Class in the USA and Palestine, 1881-1914: A Comparative Study', *Science and Society*, L (4), 1986, pp. 440-463. סיבות ההגירה ומניעיה מעוגנות בכלכלה, בפוליטיקה, בדת ובתרבות. אני מציע לראות את האידיאולוגיה כמעין מכניזם המשמש 'סלקטור' ומהווה גורם מכריע בבחירת כיוון ההגירה. כך מוסברת ההגירה באמצעות הציונות לפלשתינה, ארץ שעליבותה הכלכלית היתה ידועה, בהשוואה להגירת היהודים לארצות-הברית. אין כל ספק שכוחה של האידיאולוגיה היה חלש מזה של הגורם הכלכלי, ואכן, כוח המשיכה של ארצות-הברית הוכח היטב במספר המהגרים היהודים אליה ביחס לכל ארץ יעד אחרת באותו הזמן.

הזו של התיישבות במושבות של איכרים, שעיקר פרנסתן על חקלאות. כך, כפי שיסתבר בהמשך, הצורה המסוימת הזו של התיישבות קולוניזציה היתה האופציה הבלעדית (או הכמעט בלעדית) שהיתה פתוחה בפניהם. העניין הפוליטי הוא שהעניק להתיישבות הציונית את ייחודה, לעומת כל ניסיון קודם או מקביל לקיים התיישבות חקלאית של יהודים בפלשתינה. כפי שהדברים נראים אז והיום, המתישבים מגל העלייה הראשון באו מתוך כוונת תחילה (אמנם עדיין לא מגובשת) להקים איזושהי ישות פוליטית, ולא סתם התיישבות חקלאית של יהודים בנוסח נסיונות ההתיישבות בארגנטינה וברוסיה, שזכו לתמיכת הברון הירש, או בנוסח ההתיישבות בארצות-הברית, שהיה בה ניסיון להקים התיישבות יהודית חקלאית ואפילו קומונלית, עוד קודם לקיבוץ.⁷ יתר על כן, אפילו אם המתישבים עצמם לא הגדירו זאת כך, הארגונים הציוניים דיברו, במישרין או בעקיפין, על התיישבות בפלשתינה ועל ריבונות עליה; להיבט הכלכלי היתה חשיבות משנית. בעצם, על-פי העקרונות האידיאולוגיים שהנחו, להלכה, את המהגרים-המתישבים, ההיבט הכלכלי היה צריך להיות כפוף להיבט הפוליטי. הילכך, התלות בהון 'זר' ובנדבת-ידם של אחרים, אפילו של כאלה שאינם ציונים, לא היתה ולא צריכה היתה להיות בעיה, משום שלכאורה, האידיאולוגיה הציונית של עולי העלייה הראשונה תירצה ויישבה יותר מניגוד אחד של חייהם. למשל, 'בעיית' העבודה הערבית היתה, לאמיתו של דבר, בעיה של ניגוד מבני שנוצר בין הכורח הכלכלי והאידיאולוגיה הציונית. בדרך זו או אחרת, כפי שניתן ללמוד מן הכתובים, נמצא מוצא שטשטש, החליש או העלים את הכרת המהות הבסיסית של הניגוד הזה, אף שהיו לו השלכות מרחיקות לכת. למשל המאבק לעבודה עברית, הקמת התיישבות עצמאית של פועלים יהודים בלבד (מושב, קיבוץ), וחיוקה הארגוני של הציונות הסוציאליסטית - לכולם היה קשר אמין לעובדה שהאידיאולוגיה הציונית לא התיישבה עם איכרות ועם עבודה ערבית. איכרים זקוקים בראש ובראשונה לעבודה זולה, ואילו האידיאולוגיה הציונית, המחייבת 'ליכוד אתני' של המהגרים-העולים, אינה יכולה להיות פונקציונלית בתנאים שבהם האיכרים הבורגנים של אז נאבקים הלכה למעשה על הישרדות כלכלית.

מה שמתבקש מסיפור המעשה של העלייה הראשונה, על-פי הפרשנות של ההיסטוריוגרפיה המקובלת - והיו וישנם מתברים מ'מחנה הפועלים', כפי שהוא נקרא אז, שלא אהבו את הטיעון הזה - הוא שהאיכרים הם שנשאו עמם את 'רוח הקפיטליזם' והיוו בעצם את חיל החלוץ לכל המעשה הציוני מאז ואילך. הם, כביכול, היו הראשונים ש'שכבו על הגדר', ושיצרו בכך את הפרצה שבעדה המשיכה ההתיישבות הציונית בפלשתינה. כל אלה יידונו בהרחבה בהמשך.

ייתכן שהספרות הרלוונטית שממנה נגזר סיפור המעשה שהובא לעיל מגזימה באשר לקיומה של תודעה קולקטיבית אצל (כל) המתישבים הראשונים. אפשר שלא מעטים מהם היו רחוקים במחשבתם מעניין הפריצה הציונית הלאומית, או שנפרדו

7. A. Ben-Porat, *ibid.*

מרעיון זה לאחר שנכחו לדעת כי האופציה הכלכלית לא אפשרה היבדלות על רקע לאומי-אתני בפלשתינה. תגובתם החיובית של איכרים רבים מן המושבות לרעיון אוגנדה היא עדות מסוימת לכך שהצורך הקיומי גבר על הרצון הלאומי. הנתונים הלא-שלמים שיש בידינו, והאופן שבו נכתבה ההיסטוריוגרפיה של התקופה מקשים על הערכה אמיתית של עצמת ההשפעה שהיתה לאידיאולוגיה הציונית על ההתנהגות של המהגרים-עולים-מתיישבים או. כתיבת ההיסטוריה בידי אנשי מקצוע לא-מעטים בדרך-כלל נשענת על עדויות (סלקטיביות) בעל פה או בכתב, של אלה שהיתה להם יכולת לבטא את מה שראו וחוו, ועל ההשקפה ההיסטורית שלהם. גם ספרות-עדות שנכתבה בסמוך למועד שבו התרחשו הדברים, כמו למשל כתבי זכרונות של עולים מאותה תקופה, מתבססת על התחושות וההשקפות של הכותבים.⁸ אם כן, הזרם המרכזי של ההיסטוריוגרפיה הציונית, שפרשנותו נראית כאילו היא נגזרת מ'טבעם האמיתי' של הדברים, איננו כה תמים מבחינת חיבור הנרטיב הציוני.

יש מקום לחשד כי ההיסטוריוגרפיה של הציונות בחרה במכוון להציג את הדברים כאילו הרצון הכללי, ה'אם תרצו' ההרצליאני, היה המניע של האירועים החשובים מבחינת מימוש הציונות והקמת מדינת ישראל. 'בעיית' העבודה הערבית, למשל, ואופן הצגתה הם סימפטומטיים מבחינת התפיסה הציונית-אידיאולוגית (המוסרת). למעשה, כמו שכבר נרמז למעלה, הבעיה לא היתה של 'עבודה ערבית' אלא של ניגוד מבני בין כלכלה של מושבות של איכרים-קפיטליסטים לבין האידיאולוגיה של המתיישבים-הציונים. ההסבר המקובל להתאפשרות הציונות בפלשתינה והאופן שבו מוצגת ההתיישבות הם עוד יותר סימפטומטיים. כאשר מעמידים למבחן חוזר את המשקל שהיה לאידיאולוגיה הציונית אל מול גורמים אחרים, מסתבר לפחות דבר אחד ברור: שכוחה של כל אידיאולוגיה בכלל, ושל הציונות במקרה הנדון כאן, כפוף, ובעצם כבול, למגבלות של הסיטואציה ההיסטורית ושהאידיאולוגיה הציונית היתה יכולה להיות אפקטיבית - כפי שכל אידיאולוגיה יכולה להיות - רק עד לגבול המסוים מאוד שבו, על-פי מערכת המושגים שתפורט להלן, נגמרה האוטונומיה היחסית שלה. כדי להבין את מהותם של האירועים בפלשתינה, אנו זקוקים למסגרת פרשנית חזקה יותר מזו המעגנת את האידיאולוגיה במרכז האקספלבננס.

ראשי פרקים להסבר חליפי

להערכתנו יש לקרוא את סיפור הפריצה לפלשתינה קריאה סימפטומטית.⁹ בקריאה כזו יש להבחין בין מה ש'נצפה' לעין - או, ליתר דיוק, בין מה שאנו, או מחברים

8. ראה זכרונות שכתבו כמה מן המתיישבים הראשונים, למשל משה סמילנסקי, או אחד העם, שלא חסכו בלשונם כלפי מה שנקרא 'היישוב החדש' והיו ביקורתיים כבר אז. על-פי טבעם של ספרי זכרונות, ה'אמת' ההיסטורית מעורבת ברגשות הכותב, וצריך לזכור כי לא היתה להם הכשרה היסטוריונית. מאוחר יותר נמצאו אחדים שכתבתם מעידה על הכשרתם. ארלוזורוב הוא דוגמה טובה למי שהכשרתו המקצועית - הוא היה תלמידו של זומברט - אפשרה לו להתבונן בתנאים היותר כלליים של אותה תקופה ולנסח פירוש היסטוריו-חברתי סיסטמטי, היינו, הנשען על מערך מושגים והנחות מסודרות.

מסוימים העושים זאת בשבילנו, חושבים לראיות היסטוריות-חברתיות - לבין מה שבדרך-כלל אינו ניתן לצפייה ישירה, אבל רק באמצעותו ניתן להבין את משמעות הראיות המסוימות ואת הקשר שלהן לאחרות. כלומר, רק בסיועו של מה שניתן לכנות 'קונסטרוקט תיאורטי', או לחלופין מערך מסוים של מושגי מפתח, ניתן לזהות 'מבנה עומק' האחראי להתרחשויות שאנו רואים ומבקשים להסביר ולפרש. הסבר-פירוש מסוג כזה נגזר מפרספקטיבה סטרוקטורלית, שיש לה גוונים וגרסאות שונות בתוך ובין תחומים מספר, החל מתחום ידוע כמו חקר הלשון ועד לענף מסוים בתחום המתמטיקה.¹⁰ על רגל אחת ניתן לומר כי גישה זו קובעת שלכל מצב חברתי יש שתי מציאויות אמיתיות: העילית, הנחווית במישרין, והנסתרת, שיש לחפש ולחשוף אותה. האחרונה מהווה מעין 'תשתית גיאולוגית', שמה שקורה בה קובע את הצורה ותחום ההשתנות של 'המורפולוגיה החברתית' שהיא, כאמור, המציאות העילית הנחווית. הסוציולוגיה של מרקס היא דוגמה מאלפת להסבר של אירועים היסטוריים-חברתיים המעוגן במבנה מחשבתי, שיש בו מספר מושגי מפתח מכווני-מציאות: כוחות ואמצעי ייצור, יחסי ייצור, עבודה וניצול. כל אלה מושגים המתארים את התשתית, ואליהם מצטרף פירוש מקיף ביחס של מבנה היסטורי, של 'אופן ייצור' הנסמך על המושגים שצוינו קודם ועל היחסים המסוימים שביניהם. הקפיטליזם, למשל, אינו כפי שכמה מחברים מן היותר מפורסמים ממליצים לראותו: מערכת גלויה של שוק חופשי שבו פרטים בעלי כישורים שונים, אך שווים בהזדמנויות מתחרים על משאבים ועל תוצאות הפתוחות לכל; אלא יש לראותו כצורת חיים היסטורית מסוימת מאוד שמקורה והמשכיותה נגזרים דווקא מיחסים מבניים בלתי-שוויוניים (ניצול בדרך של שאיבת עודף הערך). תמונת השוק היא הביטוי החיצוני שלהם. ההבנה הנכונה של מבנים או צורות חברתיות, כמו למשל חברות קפיטליסטיות, מחייבת זיהוי של 'מבנה העומק'. לפי אותו היגיון, המציע הבחנה בין מציאות עילית לבין מבנה עומק, ניתן לפרש גם את המודרניזציה. תהליך המודרניזציה, כפי שנהוג לכנות את ההתפתחות הכלכלית, הפוליטית והחברתית של ארצות המערב ושל כמה מחקייניותיה היותר מוצלחות דווקא באזורים פחות 'משובחים' של כדור-הארץ, אינו תהליך הממיר יחסי מאבק בין קולקטיבים פרה-מורדיאליים (כגון שבטים, עדות אתניות, או למצער, שכבות סטטוס) ויחסים של אי-שוויון, שמקורם בקריטריונים של שיוך, ביחסים של תחרות חופשית ובכללי משחק השווים לכל נפש, על-פי יכולת או חריצות; מכל הדברים הטובים שיש במודרניזציה, היותר בולט בה הוא דווקא חיזוקו של האי-שוויון הכלכלי: ריכוז ההון, המבנה מעמדי, ובמידה זו או אחרת גם חלוקת משאבי התרבות והפוליטיקה על-פי קווי חיתוך מעמדיים. גם האלמנט השבטי או העדתי לא נעלם, אלא בדרך-כלל

9. L. Althusser & E. Baliar, *Reading Capital*, London 1970

10. על פירושו של המושג 'הסבר מבני' ראה: R. Keat & J. Urry, *Social Theory and Science*, London 1975; T. Benton, *Philosophical Foundation of Three Sociologies*, London 1977; P. Anderson, *Passage from Antiquity to Feudalism*, London 1978

לא שכבו על הגדר

מתחבר דווקא עם האלמנט המעמדי. הילכך, פירוש המציאות הנגלית באמצעות מושגים של מבנה עומק מובילה אותנו לקבוע כי מודרניזציה היא קפיטליזם בהתהוות ובהתגבשות.

מן הדברים שנאמרו עד כה עולה שבכל זמן ומצב יש לקרוא עובדות היסטוריות בשני ממדים עצמאיים, אבל תלויים במידת-מה זה בזה: בממד העומק של ה'טקסט' ובממד הקונטקסט ההשוואתי ההיסטורי. אפתח תחילה בהגדרה קצרה של כל אחד משני הממדים ולאחר מכן אבחן כל אחד מהם בהרחבה יחסית בהקשר לתקופה ההיסטורית הנדונה במאמר זה.

הקריאה הסוציולוגית, או אפילו ההיסטורית, של עובדות חברתיות איננה בשום פנים ואופן קריאה ליטרלית. אנו קוראים את העובדות באמצעות הסבר מסגרת: בסיועם של מושגים מסוימים ובעזרת היחסים שאנו מניחים כי מושגים אלו מקיימים ביניהם, אנו מבקשים להסביר את העובדות החברתיות-היסטוריות. קריאה זו היא המכונה כאן 'ממד העומק'. הקריאה על-פי ממד העומק מאפשרת לנו לעשות שני דברים חשובים ביותר. האחד, לזהות את 'תחום ההודמנויות' שהתקיים בפרק הזמן שבו יש לנו עניין מיוחד (למשל התנאים הכלכליים, הפוליטיים וכו'); והשני, לשקול ולאמוד את חשיבותן של עובדות מסוימות ביחס לאחרות, כלומר, להציע איזה שהוא הסבר בעל גוון סיבתי. הממד השני הוא ממד הקונטקסט, ה'מוציא' את האירוע הנדון ממסגרת של מקרה פרטי או ייחודי ומאפשר לנו לדון בו בהשוואה לאירועים דומים שקרו בזמנים או במקומות אחרים. לשם כך אנו זקוקים למסגרת קונטקסטואלית משווה. מתודת המחקר המשווה, שגם סוציולוגים וגם היסטוריונים מכירים בה, היא בעצם בדיקת אירוע מסוים על-פי ממד הקונטקסט.

על-פי שני ממדים אלו, בכוונתי להציע פרשנות לפריצה הציונית לפלשתינה בראשית שנות השמונים של המאה הקודמת ולתנאים שאפשרו אותה. ממד העומק ישמש לבחינת הטענה כי הפריצה הציונית והקמת מושבות המהגרים התאפשרו משום שהאזור כולו היה כבר בעיצומו של תהליך מעבר מפיאודליזם לקפיטליזם. בממד הקונטקסט תיבחן ההתיישבות היהודית על-פי מסגרת השוואתית של תהליכי קולוניזציה. שני הממדים 'מכסים' וממצים יחדיו את 'תחום ההודמנויות' שהיה בפלשתינה באותן שנים.

ממד העומק: מצב הזדמנויות שהוא מצב של אופציות

השאלה העיקרית שיש לדון בה במושגי ממד העומק היא שאלת הפיאודליזם בפלשתינה. טענתי היא שהתפוררות הפיאודליזם היא שאפשרה את הפריצה הציונית לפלשתינה ואת הקמת ההתיישבות היהודית. השאלה הרלוונטית לענייננו היא פשוטה למדי: האם התקיים בפלשתינה מבנה פיאודלי והאם בשנות השמונים של המאה הקודמת היה מעבר ממבנה פיאודלי למבנה קפיטליסטי, מה שמכונה בספרות 'תהליך של נסיקה ממבנה פְּרֵה-קפיטליסטי'. במצב של מעבר, שהוא מצב של

התפוררות, נוצרים בדרך-כלל תנאים המאפשרים לגורמים זרים לפלוש ולהתיישב בטריטוריות שקודם לכן לא ניתן היה להתיישב בהן.

נראה שלפני זמן לא רב לא היה קושי בהגדרת הפיאודליזם ובעיקר לא בהצגת האקוויוולנט האמפירי שלו בציון מקום ותקופה. אבל כבר אז היה ברור למי שעסקו בתיאור ובאישוש המושג, כי יש לו יותר ממובן אחד. עד כדי כך שהיה מי ששאל, באירוניה מסוימת, אם הפיאודליזם בכלל התאים אי-פעם להגדרה שלו.¹¹ הספרות המודרנית יותר, כמו זו של ימינו, מעלה כמה סימני שאלה באשר לקיומו של דפוס אוניוורסלי של פיאודליזם, ש'הועתק' ממקום למקום. מוסכם כמעט על כל החוקרים שלפיאודליזם היו תכנים שונים בארצות שונות – בתוך אירופה עצמה וכמובן, גם מחוצה לה. יתר על כן, תכניו ודפוסיו של הפיאודליזם לא היו סטטיים: הם השתנו במשך הזמן וניתן לסמן בו שלבי התפתחות שונים ו'קצבי' התפתחות שונים במקומות שונים: בחלק מן החברות באירופה הוא הופיע מוקדם יותר והגיע לשיאו בשעה שבחברות אחרות הוא היה עדיין בראשית התפתחותו. לוח הזמנים מראה כי היו ועדיין ישנם מצבים מקבילים: בחלק מארצות אירופה ואמריקה נמצא כבר במחצית המאה התשע-עשרה מבנה קפיטליסטי מפותח יחסית, ובאחרות – בעיקר באסיה, באפריקה ובדרום אמריקה – היו עדיין איים גדולים של פיאודליזם או משהו קרוב לו ביותר מבחינת תוכנו. למדינות הקפיטליסטיות היו כמה יתרונות ברורים על המדינות הטרומ-קפיטליסטיות, למשל באשר לשליטה על חלק מן המשאבים של אלה האחרונות.

מה שניתן לקבוע בבטחה הוא שאכן היו חברות פיאודליות באירופה ומחוצה לה, שהפיאודליזם לא היה בשום אופן אירופי בלבד, ושניתן למצות את המושג פיאודליזם בהקשר של מציאות היסטורית בכמה עקרונות בסיסיים,¹² שהם כמוסכם על חוקרים רבים: (1) אופן הייצור התבסס רובו ככולו על הקרקע ועל מה שניתן לכנות 'כלכלה טבעית' (או 'כלכלת קיום'). מעט מאוד, אם בכלל, נעשה כדי לשנות את הנתונים הטבעיים של מצב העבודה. (2) הפיאודליזם הגביל במכוון את התפתחות הייצור. שחזורו של מעמד בעלי הקרקעות נשען על המשך הייצור הקיים, כלומר, על איכרות, חקלאות וטכנולוגיה מסורתית. (3) הפיאודליזם מאופיין במבנה מעמדי שיש בו שני מעמדות מרכזיים: מעמד בעלי הקרקעות ומעמד האיכרים. מעמד בעלי הקרקעות לא היה עשוי מקשה אחת: הוא התארגן בתוכו על-פי עיקרון של

11. F. Brenner, 'Feudalism', in: J. Eatwell et al (eds.), *Marxism Economics*, New York 1990; R. Hilton (ed.), *The Transition From Feudalism to Capitalism*, London 1978; M. Weber, *General Economic History*, New York 1961; גנסהוף, פיאודליזם, תל-אביב 1985.

12. ראה הערה קודמת. המחקר על מהות הפיאודליזם אינו נחלת אסכולה אחת בלבד. חוקרים מאסכולות שונות מזהים ומציינים (כמעט) את אותם פרמטרים שאפיינו את הפיאודליזם גם כאשר הם חלוקים על מקורותיו וסיבות התפוררותו. R. Lachmann, 'The Origin of Capitalism in Western Europe: Economic and Political Aspects', *Annual Review of Sociology*, 1989, pp. 47-72

היירארכיה: על-פי היקף הבעלות על רכוש ובעיקר על-פי נאמנויות פוליטיות כלפי מעלה וכלפי מטה. גם מקומו של המונרך לא נפקד, בעיקר באותם מקרים שבהם הוא עצמו היה בעלים של קרקעות. אבל כמעמד, כל החלקים שלו היוו 'מעמד כשלעצמו', ובמקרים מסוימים גם 'מעמד בעבור עצמו', כזה המתלכד כנגד מעמד אחר. האיכרים היוו את פלח האוכלוסיה הגדול ביותר. מה שאפיין אותם כמעמד היה היותם בעלי אמצעי ייצור מסוימים כמו כלים, בהמות וכו', והעובדה שעד לשלב מסוים בהתפתחותו/הידרדרותו ושקיעתו של הפיאודליזם הם לא היו בעלי האדמות; הם היו מחוברים אליהן (glebae adscripti. 4) מעמד בעלי הקרקעות ניכס לעצמו את עודף הייצור - על-פי קביעתו-שלו - בעזרת כוח פוליטי. ההגמוניה של הפוליטיקה במבנה הפיאודלי היא "specifica differentia שלו. על מנת לקיים את עצמו היה מעמד בעלי הקרקעות זקוק למכניזם של ניכוס, דהיינו, לכוח שמיש כלשהו. כך נקבע מעמד ה'חיילים': כל הווייתם המעמדית היתה מעין סרח עודף למעמד הפיאודלים.

הכלכלה הפיאודלית היא כלכלת קיום, שבה הכל צרכו את מה שייצרו האיכרים - במידות שונות, כמובן, על-פי המעמד - אבל היה בה סקטור מסוים של סוחרים שחיו בערים ושקיימו מסחר על בסיס של שוק חליפין. יש מי שטוען כי מסקטור זה צמח הקפיטליזם, שכן קיומם של סוחרים ושוקים מעיד שמה שנחשב למבנה פיאודלי היה בעצם כבר מבנה קפיטליסטי, ולכן יש לשנות את הגדרת המציאות ההיסטורית של התקופה. אולם, טענת נגד גורסת, שלו קבענו כי כל חברה שיש בה יחסי מסחר היא חברה קפיטליסטית, הרי שכל פירוש שלנו על העולם ההיסטורי-חברתי היה מתברר כחסר משמעות.¹³ 'מעמד' הסוחרים היה אז חלק בלתי-נפרד מן הפיאודליזם, ויש להבין אותו ואת תפקידו בהקשר של המבנה כולו. עניין זה נוגע לשאלת קיומו או אי-קיומו של פיאודליזם בפלשתינה, ועוד מעט נתפנה לדון בו.

ייחודו של הפיאודליזם מתבטא, אם כן, בכלכלת קיום שסביבה מתארגנים יחסים חברתיים באמצעות מוסדות חברתיים, שזהותם נקבעת בזיקה ליסוד הכלכלי. אולם, לו היינו צריכים להפשיט ולמצות את המיוחד במבנה הפיאודלי, היינו אומרים כי במבנה זה הפוליטיקה היא האינסטנציה הדומיננטית. מבנה השלטון - שבראשו מונרך ושלכל פיאודל למטה ממנו יש מידה מסוימת של אוטונומיה כלכלית, משפטית וכו', הנקבעת על-פי מיקומו - נשען על השימוש בכוח פוליטי (פיסי) לשם שמירת ההסדרים של הקצאה כלכלית. מה שחשוב במיוחד לענייננו הוא שבמבנה הפיאודלי, שבו הפוליטיקה קבעה מי יקבל או ממי ייקחו, לא היה שוק של אדמות; פיאודלים למיניהם ולדרגותיהם לא מכרו קרקע למי שלא היו בני מעמדם או בני חסותם. תהליכי רכישת קרקעות היו חלק אימננטי מהפרקטיקה של הפיאודליזם. עניין המשמעות המכרעת של הפוליטיקה בפיאודליזם הוא נקודת מפגש - ולא מקרית - בין שתי אסכולות מרכזיות של סוציולוגיה והיסטוריה - זו של קרל מרקס וזו של

13. E. Genovese מצוטט אצל: S.B.D. De-Silve, *The Political Economy of Underdevelopment*, London 1982; ראה גם: T.H. Aston & C.H.E. Philpin (eds.), *The Brenner Debate*, Cambridge 1985

מקס וְּבַר. בהקשר של הסבר המבנה והפעולה של הפיאודליזם אנו מוצאים לא מעט קרבה, ואפילו הסכמה, ביניהם. למעשה, משנותיהם יכולות לסייע בהבנת התפקיד שמילא הפיאודליזם בפלשתינה – או, באופן מדויק יותר, בהבנת תהליכי התפוררותו והמעבר אל מבנה קפיטליסטי, שקיבלו תאוצה עם התבססות המנדט הבריטי. הטענה שאני מעלה כאן היא שאכן התקיים מצב כזה והוא המסביר (האקספלאננס) את התנאים שאפשרו את הפריצה הציונית לפלשתינה ואת הקמת מושבות המהגרים, שהגדירו את התיישבותם במונחים פוליטיים, מתוך כוונה ליצור קהילה נפרדת ותוך פזילה לעבר ריבונות על הארץ. אמנם, בתקופת העלייה הראשונה היתה פלשתינה העות'מאנית עדיין יותר פיאודלית מאשר לא־פיאודלית; אבל הפיאודליזם היה כבר במצב של התפוררות. מצב 'תחום הזדמנויות' זה הוא האחראי הישיר לאפשרות של הפריצה הציונית. אם המצב היה אחר, נראה שהמעשה הציוני לא היה קורה, או, לחלופין, היה צורך לדחות אותו עד למצב הזדמנויות טוב יותר – למשל, הכיבוש הבריטי. על כך נדון בסיכומו של המאמר. עכשיו יש לבחון את מצב הדברים הפיאודלי – אם אכן היה כזה – בפלשתינה של שנות השמונים של המאה הקודמת.

כבר אחרי וכמעט לפני

אין ספק כי עלי־פי האפיונים המרכזיים שהוצגו בחלק הקודם, הממלכה העות'מאנית היתה פיאודלית. אף על פי כן, כמה דברים צריכים הדגשה מיוחדת, למשל טיפוס־המשנה של הפיאודליזם שייחד את הממלכה העות'מאנית כולה ואת פלשתינה בפרט. למעשה, כאשר החלה העלייה הראשונה לפלשתינה היה הפיאודליזם נתון בעיצומו של תהליך מעבר והתפוררות. מספר גורמים הציתו והאיצו את התהליך הזה: תנאי מצב גיאופוליטיים כמו מלחמת קרים, ההשפעה הכלכלית ובעקבותיה הפוליטית של מעצמות מערביות על הממלכה העות'מאנית (הקפיטולציות הנודעות), וסיומה של מלחמת העולם הראשונה, שעמה הסתיים גם השלטון התורכי בפלשתינה¹⁴ – תנאים מוכרים וידועים אלה, שאין צורך לחזור ולפרטם כאן, הכתיבו את תחום ההזדמנויות לגבי כל מי שהיתה לו אז נגיעה בפלשתינה.

צריך להודות שלספרות המחקרית העוסקת בשאלת המבנה הכלכלי־פוליטי של הממלכה העות'מאנית בכלל ושל פלשתינה בפרט אין פנים אחידות. יש מי שמטיל ספק באותנטיות של הפיאודליזם בממלכה הזו, ויש מי שמניח כי לפחות בתקופה שבין המאות האחת־עשרה והתשע־עשרה התקיים בפלשתינה משטר פיאודלי.¹⁵ תיאור

14. מ' אליאב, ספר העליה הראשונה; י' פרידמן, 'משטר הקאפיטולאציות ויחסה של תורכיה לעלייה ולהתיישבות'.

15. D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1985; R. Owen, *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Carbondale Ill. 1982; Z.Y. Hershlag, *The Modern Economic History of the Middle East*, Leiden 1980; E. Sevek, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820–1913*; S.B. Turner, *Capitalism and Class*

לא שכבו על הגדר

המבנה הכלכלי והפוליטי של הממלכה העות'מאנית ושל פלשתינה יסתמך להלן על קווי היסוד הכלליים של פיאודליזם כפי שהוצגו למעלה ועל קווי ייחוד היסטוריים-חברתיים שמנחים אותנו לזהות תת-טיפוס מסוים של פיאודליזם שהתקיים בפלשתינה.

הכלכלה העות'מאנית היתה בעיקרה כלכלה שאמצעי הייצור הדומיננטי שלה היה הקרקע.¹⁶ הכוח הכלכלי היה מעוגן היטב בנכסים קרקעיים שבבעלותה של קבוצה קטנה ביחס. רכישת אדמות נעשתה בתהליך שבו למדינה - לשולטן - היתה השפעה מכרעת. בעלי האדמות תפקדו גם כמוֹרְשֵׁי השולטן מבחינת ניכוס עודף הערך מן האיכרים, עודף שנמדד במוצרים שבעין או במסים. חלק מן העודף המנוכס הזה הועבר לשולטן המרכזי - ובדרך ניגסו ממנו עוד כמה אינסטנציות - היתר נשאר בידי בעלי האדמות. הייצור החקלאי נשען על איכרים או על אריסים. הראשונים עיבדו אדמות שלהם ו'הפרישו' מהיבול השנתי מס לטובת השולטן. האריסים, כמו בכל מקום אחר בעולם הפיאודלי, עיבדו את אדמות הבעלים ובתמורה קיבלו בדרך-כלל חלק מן היבול. המבנה המעמדי ואופן הניכוס היו, אם כן, בעלי אופי פיאודלי מובהק. פרט לבעלי האדמות הפיאודלים ולאיכרים, שהיוו את מרבית האוכלוסיה בפלשתינה, היה גם מעמד ביניים של סוחרים אומנים. אך המאפיין החשוב ביותר של הממלכה העות'מאנית היה האינסטנציה הפוליטית: בהכללה, אבל ללא הגזמה, ניתן לקבוע כי השולטן העות'מאני היה כל-יכול כמעט (גם) בעניין הכלכלי. הוא שהעניק אדמות לווסאלים שלו, חילק אדמות מחדש, וקבע את דפוסי ההורשה של הקרקע ואת מורשי המסים. כמו בכל מקום אחר, המאפיין החשוב ביותר של הפיאודליזם היה הפוליטיקה שלו, וזו מילאה תפקיד דומיננטי גם בממלכה העות'מאנית. דווקא במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה התחזקו מוסרותיו בפריפריות, וגם בפלשתינה.

בעקבות וְבִר¹⁷ נראה כי ניתן להגדיר את התת-טיפוס הפיאודלי ששרר בפלשתינה עד לעשור הראשון של המאה העשרים כ'פיאודליזם של תשלום שירותים' (prebendary feudalism). תת-טיפוס זה מיוחד בכך שהשולטן המרכזי (לכאורה המדינה) הוא בעל השפעה רבה, עד כדי מונופול, דווקא על תהליכים כלכליים. זאת בהשוואה לטיפוס המרכזי של הפיאודליזם, שנתקיים באירופה במאות הקודמות, שהיתה בו פִּרְצִלִיזְצִיָה של הסוברניות, היינו, חלוקה מוגדרת של כוח פוליטי וכלכלי

in the Middle East, London 1984; M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975; Huri Isllamoglu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge 1982; W. Polk & R.L. Chambers (eds.), *Begining of Modernization in the Middle East*, Chicago 1968

16. על הכלכלה העות'מאנית ראה הערה 15.

17. M. Weber, *General Economic History*; G. Poggi, 'Max Weber's Conceptual Portrait of Feudalism', *British Journal of Sociology*, 39 (2), 1988, pp. 211-227; S.B. Turner, *Capitalism and Class in the Middle East*; ניתן גם לקרוא למה שהיה אז בפלשתינה כמעט ללא שינוי תוכני מהותי 'A tributary mode of production'.

בין הפיאודלים לבין המונרך. לא במקרה קרא ובר לסוג זה של שלטון פיאודלי גם 'שולטניזם'. לשולטן התורכי היה מעמד מכריע, והדרך שבה הפוליטיקה כפתה את עצמה על הכלכלה נועדה לשמר את עצמתו. כך, למשל, נאסרה העברתן בירושה של קרקעות שהעניק השולטן לחיילים עבור שירותיהם, ולא ניתנה קביעות למושלי המחוזות ולראשי המוכסים.

המבנה הכלכלי, אופן הייצור הדומיננטי, יחסי הייצור, האופן שבו נוכס עודף הערך מהאיכרים – כל אלה מעידים ללא ספק על מבנה פיאודלי שהתקיים ברחבי הממלכה העות'מאנית ובפלשתינה, לפחות עד למחצית המאה התשע-עשרה. שניים מבין הדברים האלה יש להם חשיבות רבה יותר משל אחרים, לענייננו: במבנה פיאודלי אי-אפשר לרכוש קרקעות בדרך של חליפין בין קרקע וממון; מבנה פיאודלי שיש בו מרכז שלטוני חזק, כמו זה שהיה ברחבי הממלכה העות'מאנית עד למאה התשע-עשרה, לא מתיר לזרים להתיישב ולקיים נוכחות פוליטית אקסקלוסיבית של קהילה נפרדת. זכויות קולקטיביות דתיות – ניתא, ויעידו על כך מסגרות ה'מילת' (המעמד העדתי) לעדות הלא-מוסלמיות; אבל הכרה במיוחדות פוליטית – בשום פנים ואופן לא. מדברים אלה עולה שכל עוד נתקיימה פלשתינה הפיאודלית, לא היתה אפשרות 'לפרוץ' ולקיים בה נוכחות יהודית שלא במסגרת ההסדר למיעוטים. רק משהחל המבנה הכלכלי-פוליטי להתפורר, והמצב היה למצב של מעבר, נוצרו תנאי 'פריצה'.

בשום מחקר היסטורי לא נמצא את נקודת ה'התחלה של הסוף', הנקודה שבה מתחיל תהליך הפרידה מצורת החיים הפיאודלית. אף לא אחד מאלה שעסקו או עדיין עוסקים בנושא אינו מוכן לקבוע את המועד המדויק שבו מתחילה התמורה. תאריכים או מאורעות מסוימים שנחשבים בספרות הרלוונטית לציוני דרך – למשל ארבעה באוגוסט של שנת 1789, יום ביטול הזכויות הפיאודליות בצרפת – מהווים הגדרות חילוץ למצבים או לתהליכים שאין לנו יכולת לסמן באופן מדויק את ראשיתם. אף על פי כן, על סמך מה שידוע לנו על מבנה הפיאודליזם ועל מהותו, אפשר לציין כמה קריטריונים, או סימפטומים, שהופעתם, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מעידה על השינוי שחל בפיאודליזם ומסמנת את התחלפותו הקרבה. כלומר, 'מבנה העומק' הוא שמשנתנה. הבולטים שבקריטריונים אלה הם: שינויים במבנה הבעלות על הקרקעות, קיומו של שוק קרקעות, הופעת בורגנות מסחרית שהונה הושקע בייצור חקלאי (למשל במטעים או בפרדסים) למטרות של חליפין בשוק, שוק עבודה של עודף באיכרים, והופעתו העוברית של מבנה מעמדי חדש ושונה מזה שהתקיים עד כה.

למעשה, שינויים סימפטומטיים במבנה הכלכלי והפוליטי של הממלכה העות'מאנית החלו לבצבץ כבר במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. החשובים שבהם היו תחילתו של מסחר בקרקעות, חדירת סממנים קפיטליסטיים לייצור החקלאי והתחזקות הבורגנות המסחרית. ה'תנוימת', שהעניקה כיסוי לגאלי לרפורמה בממלכה העות'מאנית במחצית המאה,¹⁸ היתה למעשה רפורמה בעלת השלכות ברורות

18. ראה מקורות בהערה 15.

לא שכבו על הגדר

ומשמעותיות על האינסטנציה הכלכלית: המסחר בקרקעות (חוקי הקרקעות בשנים 1858 ו-1867) הותר גם למי שלא היו נתינים עות'מאנים. שינוי זה היה פיתוי גדול להשקעות של הון זר. על כל אלה הצלו ה'קפיטולציות' הידועות, שעיקר השפעתן היתה בכך שהן היוו מחסה פוליטי לפעילות כלכלית של זרים. על-פי טענתנו באשר לממד העומק שבו אנו עוסקים כאן, אפשר לקבוע כי קיומו של שוק קרקעות, התחזקות הבורגנות המסחרית, תחילת ההשתלבות בשוק עולמי וההשקעות של הון זר – כל אלה הם יותר מסימנים סתם של שינוי עילי, אלא הם סימפטומים למשהו עמוק יותר.

ואמנם ניתן להבחין בגידול שחל בפלשתינה בריכוז של בעלות על אדמות בידי קבוצה מסוימת, בהפיכתן של אדמות להון באמצעות מכירתן, בראשיתו של שוק עבודה, בהתחזקות מעמד העיר, במידה מסוימת של תיעוש ובהשתלבות גוברת בשוק העולמי. כל אלה מהווים סימנים לכך שהתקיים בה תהליך של מעבר בין אופני ייצור, אבל גם ברור למדי כי כיוון ההתפתחות של פלשתינה נשא אופי של פריפריה. מה שיוצר ליצוא ומה שיובא לצריכה מקומית נקבע על-פי מקומו הנחות של האזור בהשוואה לארצות שכבר נהיו קפיטליסטיות. למעשה היתה פלשתינה חלק מן העולם השלישי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. המנדט הבריטי היטיב במעט את מעמדה, אבל עד לתחילת מלחמת העולם השנייה לא יזם ולא עודד שינוי יסודי במעמד הפריפריאלי, הפרה-קפיטליסטי שלה.

אפשר לקבוע בוודאות כי לקראת המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה התחזקו גורמי ההתפוררות של המבנה הפיאודלי של הממלכה העות'מאנית. בדיעבד נראה היום כי לא ניתן היה להסיג לאחור את תהליך ההתפוררות. שלב המעבר היה כבר בעיצומו, אם כי עדיין לא הגיעה שעתו של המבנה הקפיטליסטי. מה שאפיין את התקופה שבה הגיעו המהגרים-העולים-המתיישבים הראשונים לפלשתינה היה תחום הזדמנויות מוגדר מאוד, שנקבע על-ידי התפוררות הפיאודליזם. בתחום הזדמנויות זה טמון ההסבר לאפשרות הפריצה של הציונים. כדי לעמוד על טיבו יש להוסיף את ממד הקונטקסט.

ממד הקונטקסט – התיישבות שהיא קולוניזציה

כאמור, ממד הקונטקסט מציע לבחון אירוע היסטורי-חברתי במסגרת השוואתית. דרך זו מקובלת במדעי החברה ויש לה יתרונות רבים מבחינה של מתודה ושל הבנת 'הנקרא', קרי: פירוש המעשה או המעשים. ממד הקונטקסט יתייחס להגדרת המעשה הציוני בשלהי המאה התשע-עשרה כמושגים של קולוניזציה (colonialisation). שימוש מעודן במושגים ובמסגרת התייחסות של קולוניזציה יכול להיות פורה ואינו מחייב את מי שאינו מתעקש דווקא לגזור גזירה-שווה מוסרית מקולוניזציה של לבנים בדרום-אפריקה לזו של יהודים בפלשתינה.¹⁹ מה שנראה לי ראוי לדיון נוסף הוא

19. על תרומתו של הקולוניאליזם חלוקת הדעות: S.B.D. De-Silve, *The Political*

הטענה המשתמעת מן ההיסטוריוסופיה של הציונות בפלשתינה, כאילו אירע כאן אירוע מיוחד במינו שאין לו אח ורע בהיסטוריה המודרנית; על כך אני חולק. כדי להגיע להסבר אפקטיבי ומתון של הפריצה הציונית צריך אפוא להוסיף לממד העומק את הדיון במודל ההשוואתי של קולוניזציה.

כאשר החלה ההגירה של יהודים-מתיישבים לפלשתינה, כבר היה לקולוניאליזם היסטוריה. אמנם צעירה, אבל בהחלט מגובשת ביחס. ראוי לציין כאן שני כללים שמהם 'נגזור' את הקונטקסט: אחד, הארצות היותר מפותחות הן ש'שלחו' אנשים משלהן אל הארצות הלא-מפותחות. כלומר, כיוון הזרימה-ההגירה של אנשים היה חד-סטרי, וזה של ההון היה דו-סטרי, בדרך-כלל לטובת ארץ האם של המהגרים-המתיישבים. תחילה באו הסוחרים, ואחריהם הכובשים, שחלקם נעשו למתיישבים, והתיישבו בדרך-כלל במקומות שהיו מעוטי אוכלוסין ושהשלטון בהם היה חלש;²⁰ שניים, במשך זמן קצר התפתח והתגבש מספר מצומצם של טיפוסים על-פי כמה משתנים, כמו תפקוד ההון המיובא, קיומו של כוח עבודה מקומי ואפשרות השימוש בו, מעורבותה של ארץ האם-המטרופוליטן, זיקת המהגרים-המתיישבים אליה ועוד. לענייננו חשובה מכל ההבחנה בין הטיפוס הקולוניאלי של הלא-מתיישבים (nonsettlers), שעניינם היה כלכלי מדי, לבין הטיפוס הקולוניאלי של מתיישבים (settler colonies), שראו את עצמם כמתיישבים בביתם שלהם לעולמים. ההתיישבויות בדרום-אפריקה, ברודזיה, בקניה ובארצות המגרב הן דוגמאות לטיפוס זה. המסקנה הממצה שניתן לגזור ממנו היא שמדובר בהגירה של פרוטו-קפיטליסטים-בורגנים, שהמירו את הנאמנות הקודמת שלהם ממדינת האם לארץ ההתיישבות. במקומות שבהם נתגבש טיפוס המתיישב הקולוניאלי החל להיווצר מבנה כלכלי וחברתי שיש מי שמכנה אותו 'אופן ייצור [קפיטליסטי] של מתיישבים'.²¹ אין ספק כי מתיישבים אלה ייבאו עמם את רוח הקפיטליזם, אולם לא יהיה זה נכון לומר כי הם מימשו את הקפיטליזם על-פי הדפוס האירופי - היינו, בהקמת תעשייה. למעשה, מהגרים אלה ביקשו לחדש - לשתול את האיכרות של ארצותיהם ולהמשיך בתהליך של פרודוקטיביזציה, כמו שנהגו באירלנד, באנגליה ובאיטליה. אמנם היה משהו קפיטליסטי מאוד בהתנהגותם - הם נשאו-ייבאו עמם את מה שוֹפֵר כינה 'רוח

Economy of Underdevelopment; A.G. Frank, *Dependent, Accumulation and Underdevelopment*, New York 1979; A. Adu Boahen, *African Perspectives on Colonialism*, Baltimore 1989. כמו-כן ידועה דעתו (ויותר נכון: דעותיו השונות) של מרקס על תרומת הקולוניאליזם לייזום ולהאצה של הקפיטליזם בארצות בלתי-מפותחות (בזמנו).

20. D. Denoon, *Settler Capitalism*, Oxford 1983; D.K. Fieldhouse, *Colonialism 1870-1945*, London 1983; G. Fredrickson, *White Supremacy: A Comparative Study of American and South African History*, Oxford 1981; idem, *The Arrogance of Race*, Middletown 1988; H. Alvi, 'India and the Colonial Mode of Production', in: R. Miliband & J. Savile (eds.), *The Socialist Register*, London 1975, pp. 160-197

D. Denoon, *ibid.* 21

הקפיטליזם: האדמה היתה פרטית ונחשבה לבת-חליפין בשוק; הרכוש, כולל אמצעי הייצור, היה פרטי, והתוצר נועד לשם חליפין בשוק. היחס והאופן שבו הם השתמשו בכוח אדם (ומה שנוצר כתוצאה מכך מבחינת יחסי הייצור) היה, מבחינת מושג הקפיטליזם, אמביוולנטי: חלקם השתמשו בעבדים מיובאים (במושבות האמריקניות, למשל) וחלקם השתמשו בכוח עבודה שנמצא במקום והיה מוכן – או שכפו עליו – לקבל על עצמו סטטוס של שכיר. חלקם ייבאו כוח אדם מארצות מוצאים: אסירים שנידונו לתקופה קצובה של עבודה במושבות, או אחרים שהגיעו בלא-כלום ונעשו מיד לשכירים במושבות (אוסטרליה, ניו-זילנד). האופן שבו ניהלו המהגרים-המתיישבים את כלכלתם היה קשור גם באופן שבו שמרו על הגבולות האתניים שלהם – היו מי שהתערבבו בתושבים המקומיים והיו מי שנמנעו מלהתערב בהם ושמרו על טהרה אתנית, אם כי בשום מקרה לא בוטלו הגבולות האתניים, והבדלים חברתיים ופוליטיים בין המתיישבים לבין ה'ילידים' נשמרו בכל מקום. במקומות מסוימים, כמו דרום-אפריקה ורודזיה, נטלו המתיישבים את ההגמוניה הפוליטית ואת הריבונות על הארץ ודחקו את המקומיים מעמדות שלטוניות.

הספרות הרלוונטית מאפשרת לנו, אם כן, לבחור מתוך כמה טיפוסים של קולוניזציה.²² הטיפוס המתאים ביותר לבחינת ההתיישבות היהודית בפלשתינה הוא 'טיפוס ההתיישבות האתנית' – המתאפיין בכך שהמתיישבים הם בעליהן של האדמות שהקולוניות מוקמות עליהן, הם מעסיקים כוח אדם מקומי תוך שמירה על הבדלי הזהות האתנית-הלאומית בין המתיישב המעסיק וה'יליד' המועסק והקפדה יתרה על בדלנות וטהרנות אתנית, שעיקרן מניעת נישואי תערובת. המתיישבים היהודים בפלשתינה של שנות השמונים של המאה הקודמת אכן רכשו בכספם שלהם אדמות, החזיקו באמצעי ייצור חקלאיים והעסיקו בעיקר ערבים מקומיים, שכן הערבים ה'חראתים' (האריסים) ובני ביתם, שהיו כוח עבודה זול, הועסקו אצל איכרי המושבות. המצב הכלכלי של המושבות הוא שהכתיב בעצם את העדפת ערבים על פני יהודים.²³ המהגרים-המתיישבים היהודים הקימו מערכת חברתית-תרבותית – ובמידת האפשר פוליטית – נבדלת מן הסביבה. וכמובן, הקפידו הקפדה מלאה על נישואין אנדוגמיים – בין ובתוך עצמם. טיפוס זה של קולוניזציה היה מיוחד לעלייה הראשונה; כפי שנראה להלן, לא היתה לה ברירה אחרת. מאוחר יותר, ועוד לפני מלחמת העולם הראשונה, נתווסף לו טיפוס שונה, מייסודה של העלייה השנייה – מושב וקיבוץ. טיפוס התיישבות אלו, שסיבת הקמתם אינה נוגעת לענייננו, נועדו

22. G. Fredrickson, *White Supremacy*; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the* .22
Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914, Cambridge 1989. ספרו של שפיר ראוי לציון מיוחד משום שהוא פותח בפני הספרות הסוציולוגית הישראלית כיוון חשיבה שעד כה נמנעו ממנו. את רעיון ממד הקונטקסט לקחתי מהמקום שבו דן שפיר בטיפוס הקולוניאליזם שמתאים, לדעתו, להתיישבות של העלייה הראשונה.

23. A. Ben-Porat, 'Immigration, Proletarianization and Deproletarianization', *Theory and Society*, 20 (1991), pp. 233-258

גם הם מלכתחילה לשמר את ההפרדה התרבותית, החברתית והפוליטית בין ההתיישבות הציונית לסביבתה הפלשתינית. מדובר, אם כן, בהתיישבות קולוניזציה שקוויה הבסיסיים היו דומים לטיפוס מסוים של קולוניזציה שכבר היה קיים במקומות אחרים. מן הסתם, חלק מן המהגרים המתיישבים ידעו משהו על הקולוניזציה של אירופים מחוץ לאירופה. הם פגשו גם בגרמנים שהקימו מספר מושבות בפלשתינה לפנייהם; אבל היה גם ייחוד בהתיישבות זו, ומיטיב לתאר זאת עמוס אילון:

מבחינה טכנית הם היו מתיישבים קולוניסטיים. עם זאת, על-פי מזגם, מניעיהם, בחירתם החפשית, ומסיבותיהם, היו שונים תכלית שינוי ממהגרים אחרים שהתיישבו באותה תקופה באוסטרליה, אפריקה, קנדה או ארצות הברית. הם לא חיפשו אדמה פוריה, זהב ... הם לא נשלחו על-ידי חברות בעלות זכויות ... זו היתה קולוניזציה בלי ארץ-אם, נסיון לכונן מדינה בלי תמיכתה של עוצמה מדינית.²⁴

במידה מסוימת, אולי מתוך התלהבות אותנטית, אילון מצטרף לטיעונים של הזרם ההיסטוריוגרפי המרכזי. היתרון שיש לשימוש במודל השוואתי – היינו, בממד של קונטקסט – מתבהר על רקע דבריו אלה. הייחודיות של ההתיישבות הציונית מתערבלת אצלו בדברים שהמודל ההשוואתי טוען כי הם משותפים דווקא לקולוניזציה מטיפוס של התיישבות אתנית, שסומן לעיל. את התרומה של ממד הקונטקסט להבהרת העניין ניתן לראות בכמה דברים: הוא מציע הסבר מבני לאופן שבו התבססה הציונות בפלשתינה, כאשר הוא מסמן את הגורמים היותר חשובים מבחינת הקמתן של קולוניות בכלל, ומזה ניתן ללמוד ולגזור על הקולוניזציה הציונית בפלשתינה בפרט. כבר ציינו למעלה כי כלל ידוע הוא שהקולוניזציה היא תנועה לכיוון של ארצות בלתי-מפותחות, היא נעה מארצות שכבר היתה בהם מידה זו או אחרת של קפיטליזם לארצות שעדיין היו רחוקות מרחק רב ממבנה כזה. על פניה היתה גם ההגירה הציונית תנועה מארצות מפותחות יחסית אל ארץ נחותה יחסית.²⁵ ביסוס ראשית ההתיישבות היהודית בפלשתינה על הפורמט של מושבות חקלאיות, ואחר-כך על המושב והקיבוץ, לא נבחר בגלל סיבות רומנטיות מסוג 'השיבה אל האדמה' או בגלל כורח אידיאולוגי-כביכול לפרודוקטיביזציה של העם היהודי; שני גורמים אלו היו חשובים, אך לא עד כדי שניתן לראות אותם כמניעים הראשיים להקמת מושבות חקלאיות דווקא: כבר היו עובדי אדמה יהודים-פרודוקטיביים ברוסיה, ואת 'הפיכת הפירמידה' ניתן היה לעשות גם באמצעות תיעוש. רק כאשר אנו מתבוננים בהתיישבות היהודית בפלשתינה באמצעות ממד הקונטקסט, מתפרש לנו ההבדל בין הרצוי לאפשרי. הדוגמה הטובה שניתן להמציא מיד היא השוואה

24. ע' אילון, הישראלים, ירושלים 1972, עמ' 109.

25. A. Ben-Porat, 'Formation of the Working Class in the USA and Palestine, 1881-1914'

בין ההתיישבות היהודית בפלשתינה להתיישבות של יהודים במתכונת של מושבות חקלאיות בארצות אחרות, כמו ההתיישבות בארגנטינה, הקומונות החקלאיות בארצות-הברית וכמובן, גם המושבות שהוקמו ברוסיה עצמה. בכל המקומות האלה - כולל, כמובן, פלשתינה - פעלו כמה גורמים דומים שאפשרו את ההתיישבות, אבל מתוך ידיעת המודל המשווה ניתן להגיע למסקנות ברורות למדי על השוני, ובמידת-מה גם על הייחוד, שבכל אחת מצורות ההתיישבות האלה.²⁶ אין צורך להרחיב בזה כאן, פרט לציון דבר אחד שייחד את ההתיישבות היהודית בפלשתינה לעומת ההתיישבויות היהודיות בכל מקום אחר, וגם לעומת התיישבויות של מהגרים-מתיישבים אחרים בפלשתינה (למשל של הצ'רקסים): הקולוניזציה של יהודים בפלשתינה היתה מלווה בשאיפה מוסתרת - וגם גלויה - ליצור שם ריבונות פוליטית. אצל ראשוני אנשי העלייה הראשונה זו לא היתה אידיאולוגיה מסודרת; הם, כאמור, הגיעו לפלשתינה עוד קודם שנוסד הקונגרס הציוני והתגבשה האידיאולוגיה הציונית. מטרתם של המהגרים-הקולוניסטים היתה צנועה, ודמתה למטרותיהם של קולוניסטים-מתיישבים במקומות אחרים - הקמת מערכת כלכלית נפרדת ואולי גם יעילה יותר מזו הקיימת, מבלי להתנתק ממנה, אבל תוך שמירה על מסגרת תרבותית וחברתית נבדלת. הטיפוס של התיישבות אתנית אפשר את כל הדברים האלה והוכיח את יעילותו במניעת היטמעותם של המתיישבים בסביבה החברתית.

ממד הקונטקסט שבו אנו עוסקים מאפשר לנו להבין מדוע התרחשו הדברים כך ולא אחרת. הסיבה לכך שהמתיישבים הראשונים יצרו התיישבות חקלאית מטיפוס של 'קולוניה אתנית טהורה' מבוארת במסגרת ההתייחסות המשווה שהוצעה לעיל. כמה מן הגורמים והתנאים שעודדו קולוניזציה במקומות אחרים בעולם היו מעורבים גם במקרה של ההתיישבות הציונית בפלשתינה בשלהי המאה התשע-עשרה. קולוניזציה שהיא 'השתלת' - או מוטב: הישתלות - מהגרים-מתיישבים בארץ לא להם אפשרית רק בחקלאות, משום שהיא מתרחשת במקומות שאמצעי הייצור העיקרי וכמעט הבלעדי בהם הוא הקרקע. לו פלשתינה היתה, למשל, ארץ מתועשת, מן הסתם היתה ההגירה היהודית מתארגנת סביב התעשייה. כך קרה בארצות-הברית, שאליה הגיע הרוב המוחלט של המהגרים היהודים באותה תקופה. כך גם קרה - מאוחר קצת יותר, בשנות השלושים - למהגרים היהודים לפלשתינה, שרובם פנו אל העיר דווקא. אולם לאור האמור במאמר זה, טיעון כזה לא יכול היה בשום מקרה לחול על הפריצה הציונית לפלשתינה, משום שלו היתה פלשתינה ארץ מתועשת כבר אז, כלומר קפיטליסטית, לא היה ניתן 'לפרוץ' אליה ולהקים בה התיישבות פוליטית וכלכלית נבדלת מסביבתה, ועוד יותר מזה - התיישבות המבקשת לקבוע ריבונות לאומית על הארץ כולה. אילו התרחשה העלייה הראשונה זמן-מה לאחר שכבר התבסס המנדט הבריטי בפלשתינה, היו פני הדברים - לגבי הגשמת הציונות - אחרים. מבחינת ההסבר הנקוט כאן, המודל הקולוניאלי מרשה לנו לקבוע כי העלייה הראשונה התרחשה בזמן הנכון, שבו, בשל תחום ההודמנויות שהיה בפלשתינה דווקא אז, ניתן

היה להקים רשת של קולוניות אוטונומיות למחצה, שהיוותה בסיס להתפתחות מקיפה מאוחר יותר.

ההתיישבות היהודית בפלשתינה היתה, אם כן, קולוניזציה הדומה מבחינות רבות לקולוניזציה במקומות אחרים. השאלה המוסרית אינה צריכה להטריד אותנו כאן; דווקא מחברים מן האגף השמאלי – כמו קרל מרקס, למשל – לא הסתירו את דעתם החיובית על השפעתה של התיישבות קולוניאליסטית בארצות טרום-קפיטליסטיות, למשל תרומתה להאצת תהליכים של פיתוח כלכלי וקפיטליזם. אפשר כמובן לטעון כי יש והיתה יותר מדרך אחת לקפיטליזם, או למצער, לפיתוח כלכלי. אבל מה שהיה הוא שהיה, וההתיישבות הציונית בפלשתינה תרמה תרומה משמעותית לפיתוח הכלכלי של הארץ. היא הגיעה תהליכים שהחדירו וחיזקו את הקפיטליזם דווקא. כמובן שהסקטור היהודי היה הנהנה העיקרי, וחלק מהנאתו נבע מחולשתו של הסקטור הערבי; אבל גם הסקטור הזה, מבחינה כלכלית לפחות, הרוויח משהו. בניגוד אולי לכל מצב מוכר אחר של קולוניזציה, מבחינה פוליטית כמעט כל הרווח היה של המתישבים היהודים וממשיכיהם. אבל פירוש מסודר של עניין זה כולו שייך כבר לתקופה מאוחרת יותר, החורגת מתחום עיסוקו של מאמר זה.

הזדמנויות ותשוקות

על-פי אלסטר (Elster), כל אירוע חברתי והיסטורי ניתן להסבר באמצעות שני מונחים, או לפחות אחד מהם: הזדמנות ותשוקה.²⁷ המונח הראשון מתייחס למגבלות האובייקטיביות, הפיזיות, הכלכליות וכיוצא באלו, והוא מקביל למה שהוצע למעלה כ'תחום ההזדמנויות'. המונח השני מתייחס לרצונות או לתשוקות של אנשים, ולסדרי העדיפויות שלהם ברמת המניעים האישיים והאידיאולוגיים. שני אלה יסייעו לסיכומו של מאמר זה.

אידיאולוגיה, על-פי מה שמסביר לנו גראמשי,²⁸ היא 'ממזרה ערמומית'. היא מתחפרת, מסתתרת ומסתפחת למוסדות חברתיים ולטקסטים תמימים-לכאורה, ומסתווה בקרב דיווחים היסטוריים ואחרים. ההיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה לפלשתינה עמוסה בהסבר בעל אופי אידיאולוגי שאינו מזדהה בשמו אלא נחבא בדיווח היסטורי. המושגים שנבחרו כדי לתאר את מה שאני קורא כאן 'הפריצה לפלשתינה' אינם אקראיים או נייטרליים; מושגים כמו עלייה, כיבוש העבודה, הקרקע, הספר, 'השממה המחכה ליד גואלת' וכיוצא באלה שזורים במעין מסכת של הסבר שיותר משהוא הסבר במובן המתודי, הוא צידוק או לגיטימציה של העבר בשמו של ההווה.

אפשר לראות זאת גם בנטייה של ההיסטוריוגרפיה לְעָרֵב הזדמנויות בתשוקות. היסטוריה הנכתבת ממש בסמיכות זמנים לאירועים המתוארים, כמו זו המתארת

J. Elster, *Nuts and Bolts* .27

A. Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, New York 1971 .28

תהליך של בניוי עם או מדינה, נוטה לייחס חשיבות מכרעת להסבר במונחי ה'תשוקות' ולהמעט מחשיבותם של ה'הזדמנויות'. דוגמאות לכך יש לרוב, ממקומות שונים בעולם. כך גם הזרם המרכזי של ההיסטוריוגרפיה וההיסטוריוסופיה של הציונות. ההסבר על בסיס התשוקה מאפיל על ההסבר על בסיס ההזדמנויות. רק לאחרונה אנו מוצאים דברים מסוג המשפט הבא: 'הנגוד בין המציאות בארץ [ישראל] - שהיו בה אותה עת כ-700,000 נפש, ורק פחות מ-10% מתוכם יהודים, ומאלה רק אחוזים בודדים היו ציונים ובעלי הכרה היסטורית - לבין הדימוי העצמי שלהם, הוא בבחינת ראייה לכוחה של האידיאולוגיה לעצב תודעה שסופה לשנות מציאות, תוך התעלמות מוחלטת מן המציאות הקונקרטית'.²⁹ לכאורה, מבחינת המספרים והאחוזים אכן זו היתה המציאות בארץ-ישראל. חוקרי התקופה אינם חלוקים כל-כך בשאלת תמונת המצב, שבו, כאמור, היהודים היו מיעוט והציונים מיעוט בתוך מיעוט; ובאשר לאידיאולוגיה - גם הלא-ציונים שבין ההיסטוריונים מכירים ומודים בחשיבותה של האידיאולוגיה הציונית ובתפקיד שהיא מילאה בתהליך הקולוניזציה. אבל, קודם שאנו קובעים מהו שהכריע ושינה את המציאות, יש לזהות ולסמן את המרכיבים היותר ראשוניים של המציאות הנדונה ואת משמעותם. תחום ההזדמנויות, המסמן את האופציות שהיו אז - או לפחות את אלה שניתן לזהות - הוא נקודת המוצא. מבחינה זו מצב המעבר של פלשתינה מפיאודליזם לקפיטליזם והיותה עדיין יותר פיאודלית מקפיטליסטית הם העניינים החשובים יותר. מספר התושבים היהודים וחלקו של היישוב היהודי כשלעצמם חשובים פחות מעובדות התרופפותו של המבנה הפיאודלי המסוים שבו הם חיו. שבע-מאות אלף תושבים ערבים, שרובם היו אריסים באדמות לא להם, מהווים איכות כלכלית ופוליטית מסוימת מאוד. הכוח הכלכלי, למשל, אינו נמדד במשקלם היחסי של הערבים-הפלשתינים או של היהודים או של הציונים, משום שהוא לא היה כלל בידי אחד מאלה. השאלה היא בידי מי היה כוח זה ואיזה שימוש נעשה בו. התשובה - אמנם לא תשובה שלמה - שניתנה כאן היא שמשום שפלשתינה היתה אז עדיין יותר פיאודלית מקפיטליסטית, היה הכוח הזה בידי האינסטנציה הפוליטית. הרעיון של הרצל לקנות את פלשתינה מידי השולטן לא היה כל-כך מוזר, בהתחשב בזה שהפוליטיקה היא שהיתה דומיננטית אז.

יתר על כן, ההיסטוריוגרפיה הציונית מציגה, ובצדק רב למדי, את עולי העלייה הראשונה כבעלי אמצעים מעטים וככאלה שנוקדו לסיוע של הברון רוטשילד כדי להמשיך ולהתקיים. אבל, מנקודת המבט של מודל הקולוניזציה, מדובר בעצם בהון חיצוני, משהו הדומה להשקעות שמקורן במטרופולין של המהגרים. הון זה מילא היטב את הפונקציה הנדרשת ממנו. מנקודת ראותה של ההתיישבות היהודית בתקופת הבראשית שלה, מדובר ב'קפיטליסט הנעדר', וגם אם לא היה לו עניין ברווח מדי של השקעתו - מה שלא התברר סופית עדיין³⁰ - היה להון הזה כוח רב יותר מאשר לאידיאולוגיה, וכאשר אנו עושים את חשבון הצלחתה של ההתיישבות הציונית, צריך

29. אניטה שפירא, חרב היונה, עמ' 86.

30. ש' שמא, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים 1980.

לתת לברון רוטשילד הרבה יותר קרדיט משנוהגים לתת לו בדרך-כלל. כל קולוניזציה זקוקה להון. למתיישבים מן העלייה הראשונה לא היתה ארץ-אם ששלחה אותם וטיפחה אותם. ההון של הברון, ובמידה מסוימת של התנועות הציוניות דאז - שהיה כידוע צנוע בהרבה יחסית לזה של הברון - היווה תחליף פונקציונלי. אילולא הוא הקולוניזציה לא היתה מתאפשרת ומתקיימת. מה שהסתבר זמן קצר מאוחר יותר הוא שכל הפרויקט הציוני אינו יכול להתקיים על-פי כללי השוק הקפיטליסטי, ואז נעשתה האידיאולוגיה הציונית, יחד עם הפוליטיקה שלה, למובילה בתהליך בינוי האומה בכלל ובתהליך ההתיישבות בפרט. הכלכלה נדחקה ממעמדה ונעשתה כפופה לשיקולים פוליטיים.

המהגרים-המתיישבים שבאו בעלייה הראשונה מתוארים כמי ש'שכבו על הגדר' והכינו את הפרצה לפריצה הציונית לפלשתינה. על-פי הזרם המרכזי בהיסטוריוגרפיה של הציונות נראה שהתשוקה, קרי המוטיבציה האידיאולוגית, היא שהניעה אותם ושיכולה להסביר את מעשיהם ומקומם בהיסטוריה של הציונות.

ראייה אחרת של הדברים שאירעו בראשית שנות השמונים של המאה שעברה, ראייה מפוכחת ומחמירה יותר, המנסה להבין את שורשי הדברים ואת הקונטקסט ההיסטורי של אותה עת, היינו את תחום ההזדמנויות - ראייה כזו מביאה אותנו למסקנה כי ההיסטוריה ה'נורמלית', יותר מזו ה'חריגה', היא שמסבירה את מה שאירע אז; ה'גדר' של פלשתינה היתה פרוצה עוד קודם להגעתם של המהגרים-המתיישבים הראשונים. אכן, הם השכילו לנצל את האופציה שעמדה לפניהם באמצעות פורמט של מושבות-קולוניות שכבר הוכיח את עצמו במקומות אחרים. האידיאולוגיה הציונית היתה התשוקה, היא שהיוותה מעין 'סלקטור' שכיוון חלק מן המהגרים היהודים באותו זמן לפלשתינה. משבר הפיאודליזם העות'מאני היה תחום ההזדמנויות. ההיסטוריוגרפיה של הציונות, המכוננת את הסבר האירועים של התקופה הראשונה בפלשתינה על התשוקה, והממירה הסבר היסטורי באידיאולוגיה, אינה מיטיבה עם ההיסטוריה שהיא רוצה לספר. מיום שהחלה כתיבת ההיסטוריוגרפיה של התהליך הציוני של בינוי העם והמדינה, היתה לה כוונה 'זרה' לכתיבה היסטורית גרידא; היא סיפקה מעין דו"ח של 'חשבון עובר ושבו' שנועד לתת צידוק להווה הממשיך את העבר ותמיכה בהגמוניה של פוליטיקה שיש לה, לדעת מי שניהל אותה אז, קבלות של הצלחה. אבל דרך זו של טשטוש בין 'הזדמנויות' ל'תשוקה' מחלקת את קרדיט ההצלחה חלוקה לא נכונה ומעניקה לתשוקה הרבה יותר ממה שמגיע לה. אנשים-ציונים עשו היסטוריה בפלשתינה. לפחות לגבי הפגיעה הראשונה של היסטוריה זו ניתן לומר כי הם עשו אותה לאו דווקא בגלל רצונם האוטונומי, אלא בגלל שהזדמנה 'פרצה' שאפשרה את הפריצה הציונית לפלשתינה.